

DVIJE PORTRETNE STELE IZ ANTIČKOG EPIDAURA

DRAŽEN MARŠIĆ
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1
dmarsic@amzd.hr
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR 23000 Zadar

UDK: 904:726.8|(497.5 Cavtat)"652"
930.271(497.5 Cavtat)"652"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-03-27

Predmet su rada fragmenti dviju nadgrobnih stela s portretima pokojnika podrijetlom iz antičkog Epidaura (Cavtat). Jedan fragment prikazuje figuru rimskoga signifera u punoj visini i u punoj ratnoj opremi. Natpis koji se najvjerojatnije nalazio u donjem dijelu spomenika, nije sačuvan. Temeljem analize portreta pokojnika, isječka biste kojom je prikazan lik u medaljonu i mode nošenja dvaju remena, stela se datira na sam kraj 1. ili početak 2. st., tj. najvjerojatnije u Trajanovo doba, eventualno u prve godine Hadrijanove vladavine. Od druge je stele preostao jedino četvrtasti vrh sa zabatom, ali joj je izvorni izgled lako rekonstruirati. U zabatu je prikazano poprsje starije žene. Osim posvete manima, natpis nije sačuvan. Na temelju analize frizure izrada druge stele datira se u 20-e ili 30-e godine 3. st.

KLJUČNE RIJEČI: *stele, portreti, signifer, palijata*

Od tridesetak nadgrobnih spomenika antičkog Epidaura, kao najbrojnije skupine od ukupno pedesetak preživjelih epigrafskih spomenika iz toga mjesta, posebnu pozornost zavrjeđuju dva primjerka zbog činjenice da osim natpisa nose i prikaze pokojnika. Oba su primjerka fragmenti nadgrobnih stela, od kojih jedan nosi lik pokojnika u visini cijele figure, a drugi u visini polufigure.

I.

Prva od dviju stela ima gotovo antologijsko značenje u proučavanju kiparske produkcije priobalnog dijela rimske provincije Dalmacije. Jedini je to spomenik na cijelom prostoru provincije na kojem je prikazan lik jednoga rimskog signifera u punoj visini. U svojim su je se radovima doticali A. Evans,¹ A. Domaszewski,² R. Schneider³ i H. Hofmann,⁴ a od naših znanstvenika jedino slavjenik N. Cambi.⁵ Iako se znalo za podatak da ju je konzervator Jelčić godine 1897. dao izvaditi iz kuće Letunić-Nardelli u kojoj je nekoć stajala uzidana i poslao je u Beč, ostalo je otvoreno pitanje je li poput nekih drugih tamo ikada stigla.⁶ Moj osobni doprinos

¹ A. EVANS, 1883, 7, sl. 1.

² A. DOMASZEWSKI, 1885, 73, sl. 87.

³ R. SCHNEIDER, 1885, 80 i d.

⁴ H. HOFMANN, 1905, 72, br. 58, sl. 50.

⁵ N. CAMBI, 1988, 95 i d., br. 1, sl. 1-2.

⁶ Kratka crtica o tome napisana je Bulićevom rukom na margini rada iz bilj. 3 u svesku koji se danas čuva u knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu. Usp. i M. ABRAMIĆ, 1954, 245.

Sl. 1. Fragment stele s likom signifera.

Fig. 1. Fragment of a stele with the figure of a Roman signifer.

u njezinu proučavanju kreće zapravo od činjenice da sam u mogućnosti dokazati kako se ipak čuva u Kunsthistorisches muzeju, pod inv. brojem I 615. Za tu informaciju imam zahvaliti dr. Kurtu Gschwantleru, direktoru antičke zbirke (*Antikensammlung*), koji mi je taj podatak osobno posvjedočio potkrijepivši ga dobrom fotografijom (Sl. 1).

Mala epidaurska stela prikazuje rimskog signifera u punoj ratnoj opremi. Njegovo donje odijelo je tunika širokog kroja s ovalnim ovratnikom, kojoj se zbog širine tkanine na ramenima formiraju kratki rukavi (jasno je vidljiv onaj na lijevoj nadlaktici). U struku je opasuju dva niska remena (*balteum*, *cingulum militare*), jedan za bodež, drugi za mač.⁷ Preko tunike je prebačena dugačka *paenula*, jedan kraj koje se elipsoidnog oblika nazire iza pokojnikovih leđa, ispod visine koljena. Ona nije posložena na uobičajen način, već kao *sagum* ili *paludamentum*: prednji joj je izrez na desnom ramenu, a lijevi je kraj prebačen preko grudi, s desnoga na lijevo rame, i zatim gurnut na leđa. Nabori penule inače se jasno razlikuju od nabora tunike. Opisano drapiranje odabrano je kako bi se omogućilo prikazivanje naoružanja obješena o remene, odnosno jasno dao do znanja vojni status pokojnika.⁸ Iznad nabora penule, točno ispod vrata, prikazan je još jedan dodatak nošnji trokutnog oblika. Ravne je izradbe i bez nabora, sa samo jednom okomitom, po sredini urezanom linijom. Iako na prvi pogled izgleda kao da je izrađen od kože ili metala, najvjerojatnije je riječ o nespretno prikazanoj kapuljači (*cucullus*) prišivenoj na penulu, manje vjerojatno o šalu kakav su rimski vojnici običavali nositi oko vrata (*focale*) kao zaštitu od oklopa ili grubih ogrtača.⁹ Na glavi je šljem izrađen od životinjskog skalpa, čije podrijetlo zbog dimenzija prikaza nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Taj je dio opreme prikazan u profilu, na način da se jasno vide njuška, lijevo oko i uho životinje, te koža prednje joj lijeve noge koja pada na rame (na njezinu se kraju naziru pandže). Kožna traka druge noge pada iza leđa. Šljem gotovo u potpunosti prekriva kosu i onemogućuje analizu modnih karakteristika. Zbog izlizanosti i loma reljefa središnjeg dijela lica postradali su i fizionomijski detalji. Vidljivi su tek vrh brade, mršavi goli obrazi i tragovi očnih duplji. U neznatno savijenoj lijevoj ruci signifer drži mali elipsoidni štit (*scutum*) jednim zašiljenim krajem oslonjen o lijevi bok. Na istom boku o remenu visi mač u koricama (*gladius*), zakrivljene jabučice na kraju rukohvata.¹⁰ Donji kraj korica širi se u manji trapezoidni okov. Na desnom boku o remenu visi bodež u koricama (*pugio*), prikazan u profilu. Njegova je jabučica na kraju rukohvata standardnog oblika. Zbog težine oružja krajevi obaju remena na bokovima su u nižem položaju i snažno nabiru draperiju široke tunike. Desna se pokojnikova ruka ne vidi, očito iz razloga što šakom hvata stijeg.

Stijeg je prikazan u zraku sa zašiljenim donjim krajem kojim se zabadao u zemlju. Donji mu dio krasi izdužena pravokutna pločica zaobljenih rubova, učvršćena o dvije horizontalne prečke.¹¹ Ona je po svoj prilici štitila rukohvat, a mogla je nositi i nekakvu dekoraciju. Iznad pločice je medaljon u obliku vijenca ili falere s muškom bistom oštećene glave. Bista najvjerojatnije predstavlja *imago* cara,¹² ali može eventualno biti riječ i o liku boga Jupitera ili

⁷ Usp. H. HOFMANN, 1905, 73, koji govori o dvostrukom remenu.

⁸ Prepoznavanje opisana načina drapiranja kao penule posložene poput saguma u jednom je dijelu kontroverzno, ali mu u prilog ide ovalni kraj ogrtača prikazana iza leđa. Usp. H. HOFMANN, 1905, 73; N. CAMBI, 1988, 96. 100.

⁹ Drugačije R. SCHNEIDER, 1885, 80 koji smatra da je riječ o dijelu draperije. O penuli iscrpno F. KOLB, 1973, 69 i d., osobito 76 i d., tab 22, sl. 2, tab. 34, sl. 2. *Focale* nije dovoljno obrađen u stručnoj literaturi.

¹⁰ Centurioni i signiferi često nose mačeve na lijevoj strani: M. C. BISHOP - J. C. N. COULSTON, 2006, 82.

¹¹ Schneider taj dio stijega uopće ne spominje, a Domaszewski čak tvrdi da je cijeli donji dio uništen iako se na crtežu koji je publicirao i dobio od Schneidera, dobro vidi. Usp. bilj. 2 i 3.

¹² Medaljon s carskim portretom čest je ornament na tome mjestu, npr. na stijegu prikazanu na lijevoj bočnoj stranici nadgrobne are Q. Sulpicija Celza iz Rima, gdje je u faleri prikazan Vespazijanov portret: D. BOSCHUNG, 1987, 108, br. i sl. 849, tab. 45.

Marsa.¹³ Iznad medaljona još je jedan okrugli ukras koji s obzirom na položaj i bliske usporedbe može predstavljati jedino vijenac (*corona*), vjerojatno odličje jedinice.¹⁴ Zbog stilizacije prikaza uvjetovane malim formatom nije moguće odgonetnuti što se nalazi u njegovu središtu. Čini se da ipak nije riječ o dijelu motke koji se vidi kroz vijenac, nego ornamentu, jer nema potpuno ravan već približno listolik oblik (ovalni štit?). Prostor između njega i vijenca izdubljen je kratkim horizontalnim udarcima šiljasta dlijeta zbog kojih su nastala svojevrsna rebra.¹⁵ Signum završava zastavom (*vexillum*) s nešto dužim trakama tkanine na krajevima, koja je očito bila obješena o poprečnu drvenu prečku odlomljenu zajedno s gornjim dijelom spomenika.

Na nogama signifer nosi *caligae*, neki bi rekli otvorene vojničke cipele, a ja bih radije kazao visoke i nešto zatvorenije sandale. Prepoznaju se po dva para dvostrukih kožnih vrpce kojima su se vezivale oko gležnjeva, jednoj široj vrpce položenoj gornjim dijelom stopala i paralelnim vrpčama kojima je ona spojena s potplatom.

Usprkos stanovitim neproporcionalnostima u prikazivanju lijeve ruke koja je prekratka i nogu koje su predugačke i različitim voluminoznostima stopala i gležnjeva, može se ustvrditi da je reljef relativno kvalitetne izradbe. Majstor koji ga je izradio očito je imao osjećaja za kompoziciju i ritam. Lik je prikazan u kontrapostu, na način da težinu tijela nosi desna noga, dok je lijeva lagano bačena naprijed i u stranu, pa se stječe dojam da je vojnik prikazan u hodu. To vjerojatno i jest razlog zbog kojeg je lijevo stopalo prikazano veće.

Reprezentativni okvir slikovnog polja je edikula koju zatvaraju dva moćna pilastra glatkoga tijela s naznačenim bazama, na vrhu krunjena kapitelima s po tri mesnata lista. Visina joj je 0,81 m, a širina 0,47 m. Edikula počiva na ravnoj traci čija je prednja stranica neznatno izbačena u odnosu na baze pilastara. Donji je rub trake zaravnjen, a uglovi su joj ravnomjerno zaobljeni, što sugerira određenu pravilnost, a ne izgled kao posljedicu slučajnog napuknuća. Iste karakteristike iskazuje i izgled gornjega dijela, gdje su tragovi priklesavanja više nego očiti. Jasno se vidi rez između grubljim potezima zubata dlijeta zaravnjene pozadine niše i gornjega ruba. Očito je kako su prilikom prerađivanja tog dijela spomenika – nesumnjivo zbog točno određene buduće mu namjene – zajedno uklonjeni i greda i zabat nad njom. Zabat je gotovo sigurno bio trokutnog oblika, izrađen u punom volumenu ili upisan u pravokutni završetak spomenika.

Ako je stela u gornjem dijelu završavala zabatom, postavlja se pitanje gdje je stajao natpis koji je neizostavan sadržaj svakoga nadgrobnog spomenika. Samo su dva moguća odgovora: ili je stajao na arhitravu ili u zasebno koncipiranu polju ispod edikule. Imajući u vidu relevantne primjere prvoga načina koncipiranja natpisa na arhitektonskim stelama, ali i njihove gabarite, smatram kako takva mogućnost otpada.¹⁶ Zbog malih dimenzija slikovnog polja i uokvirujućeg mu arhitektonskog aparata, arhitravno je područje moralo biti premale visine da bi primilo jedan tako važan sadržaj, pa bio on i krajnje lapidaran i sadržavao samo ime, naziv jedinice, možda i domicil. Po mom sudu natpis valja tražiti u nedostajućemu donjem dijelu, bilo da je on bio izrađen od istoga komada kamena, kao i ostatak spomenika, ili pak kao zaseban element. Kod

¹³ Da je vjerojatnije riječ o prikazu Jupitera, mnogim posvetama potvrđena kao zaštitnika kohorte (*Jupiter optimus maximus cohortalis*), drži A. Domaszewski (usp. bilj. 2), dok Schneider u liku također vidi bradatog Jupitera: R. SCHNEIDER, 1885, 81.

¹⁴ Interpretacija: R. SCHNEIDER, 1885, 81; A. DOMASZEWSKI, 1885, 73. Bliske usporedbe nalazimo na brojnim prikazima stijegova na Trajanovu stupu, npr. u

sceni muzičara koji prate obred suovetaurilije, na početku prvoga dačkog rata.

¹⁵ Takav način izradbe unutrašnjosti vijenca javlja se npr. na naprijed spomenutu primjeru s Trajanova stupa.

¹⁶ Usp. npr. stelu Tita Fuficija (S. RINALDI TUFI, 1971, 92 i d., br. 1, tab. I; N. CAMBI, 2000, 44 i d., kat. br. 50, tab. 62) ili jednu salonitansku stelu poznatu samo preko crteža (L. F. CASSAS, 1802, 139, tab. 31 [1997, 233 i d., tab. 139]).

arhitektonskih stela 2. st. po Kr., u koje valja ubrojiti i epidaurski primjerak, natpis se nikada ne nalazi na arhitravu ili frizu, već to područje ispunjaju dekoracija i atributi,¹⁷ ili je pak reducirano na običnu višeslojnu profilaciju.¹⁸ Iako će iznijeto mišljenje možda zazvučati čudnovato, ne isključujem mogućnost da je cijela edikula stajala nad pepeonim sandukom na licu kojega je bio natpis, i da je zapravo bila riječ o vrsti niske arhitektonske stele s trokutnim zabatom koje se u talijanskoj terminologiji pojmovno definiraju kao "stele sul zoccolo".¹⁹

Za preciznije datiranje stela ne nudi nikakvih jasnijih obilježja. To je i razlog što se tim pitanjem od starijih istraživača pozabavio jedino H. Hofmann koji ju je neizravno datirao u 2. st. po Kr., na početak serije vojničkih stela s prikazom cijele figure.²⁰ Analizirajući stilska obilježja, naš neosporno najbolji poznavatelj rimske umjetnosti, slavjenik N. Cambi, bez mogućnosti indirektna autopsije (preko fotografije) došao je do zaključka da njezin nastanak treba datirati oko sredine 2. st.²¹ Te u osnovi opravdane prijedloge pokušao bih potkrijepiti nekim novim argumentima kojima raspolazem po primitku fotografije, a koji bi mogli pripomoći u pokušaju točnijeg datiranja unutar navedenog 2. st. Jedan se odnosi na portret pokojnika, a drugi na isječak biste kojim je prikazan lik u medaljonu.

Ono što je s fotografije nedvojbeno, i kao takvo već spomenuto, jest da je signiferovo lice sigurno prikazano golobrado, a vjerojatno i bez brkova. Držim da je taj modni detalj od velike važnosti jer se na mnogim primjerima pokazuje kako su se pokojnici i tijekom 2. st. po Kr. nastavili prikazivati po uzoru na vladare ili osobe iz carske kuće. Spomenut ću slučaj centuriona na malom fragmentu sa splitskog Šperuna koji njeguje i kosu i bradu po uzoru na Hadrijana,²² ili npr. slučaj M. Ulpia Veracija koji njeguje samo brkove jer je za bradu vjerojatno bio premlad.²³ Isti bi slučaj morao biti i s epidaurskom stelom, naime, da je do njezine izrade doista došlo sredinom ili tek u drugoj polovici 2. st.

Kao važan element za datiranje po mom se sudu može uporabiti i isječak u kojem je izrađena bista u medaljonu. Iako je po formatu riječ o prikazu na prvi pogled nepogodnu za takvu vrstu razmatranja, pažljivijim se promatranjem ipak uočava namjera klesara da njezin oblik što je moguće jasnije definira. Taj je naum uspješnije proveo na lijevoj strani, dok mu je na desnoj dlijeto "pobjeglo" te rame i donji dio isječka tijela oblikovalo na nešto drukčiji način. Zanimljiviju lijevu stranu karakterizira jasno izrađen rameni dio koji je duži i tek neznatno ukoso odrezan, te zbog pomanjkanja prostora približno zaokružen isječak poprsja. Desnu stranu karakterizira rameni batrljak i ravnije zasječen prijelaz u poprsje. Formativne značajke koje se pojavljuju na lijevoj strani karakteristične su za mnogobrojne biste Hadrijanova vremena, ali nije poznato je li riječ o hadrijanskoj inovaciji ili nastavku tendencija flavijevsko-trajanskog razdoblja.²⁴ Formativne značajke desne strane podsjećaju pak na rijetke biste Trajanova

¹⁷ Usp. npr. jednu salonitansku stelu s Kapljuča (S. RINALDI TUFİ, 1971, 114 i d., br. 46, tab. XII, sl. 2) ili stelu dječaka Gaja Laberija uzidanu u Sinju (N. CAMBI, 2000, 53, kat. br. 71, tab. 95).

¹⁸ Takvo je oblikovanje npr. kod splitske stele Julije Procile (nije objavljena) te kod jedne salonitanske stele kojoj je edikula bez figure pokojnika: S. RINALDI TUFİ, 1971, 114, br. 45, tab. XIII, sl. 1.

¹⁹ Usp. G. A. MANSUELLI, 1956, 379 i d., ISTI, 1963, 64 i d., sl. 28-32; H. PFLUG, 1989, str. 41 i d., tab. 22. sl. 4 (kat. 119). Takvi se primjerci na jadranskoj obali pojedinačno

pojavljuju u Istri: G. ROSADA, 2002, 352 i d., sl. 16 i sl. 19 (stele iz Buja i Zambratije).

²⁰ H. HOFMANN, 1905, 72 i d.

²¹ N. CAMBI, 1988, 110.

²² N. CAMBI, 1990, 57 i d.

²³ D. MARŠIĆ, 2008, (u tisku).

²⁴ Usp. M. WEGNER, 1956, 70; K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1985, 44 i d., br. 46, tab. 49-51 (bista u oklopu s portretom tipa "Stazione Termini" iz Palazzo dei Conservatori), osob. 45, bilj. 14.

vremena.²⁵ Od hadrijanskih se bista mnogo ne razlikuju ni biste antoninskog perioda, ali je kod njih ipak zamjetno daljnje okrupnjavanje poprsja, tj. neznatno povećanje dubine isječka ispod linije prsnog koša.²⁶ Zaključno se može ustvrditi kako relativno suglasje sačuvanih modnih karakteristika portreta i formativnih karakteristika biste upućuje na sam kraj 1. ili početak 2. st. kao vrijeme nastanka stele. Do izrade je vjerojatno došlo u Trajanovo vrijeme, ali se zbog stilskih značajki ne smiju isključiti ni prve godine Hadrijanove vladavine. Dodatna potvrda da stelu ne treba datirati u kasnije 2. st. jest moda nošenja dvaju remena, jednog za mač i drugog za bodež, koja je na prikazima rimskih vojnika karakteristična za 1. st., a kasnije uglavnom nestaje.²⁷ Slučajno ili ne, načinom na koji pod lijevom rukom drži štit, epidaurski signifer jako podsjeća na dva poznata prikaza rimskih vojnika iz sfere počasne (reljefne) skulpture: vojnika koji predvodi drugove na tzv. A frizu Cancelleria reljefa u Rimu, izrađenom u Domicijanovo doba, i jednog od vojnika na Pozzuoli panelima iz Trajanova doba, nekoć vjerojatno dijelovima slavoluka.²⁸

Naposljetku se valja dotaknuti i pitanja je li moguće odgonetnuti u kojoj je postrojbi službovao prikazani signifer, odnosno znak koje je postrojbe signum prikazan u njegovoj ruci. Neosporno je da signum pripada vrsti vekсила (*vexillum*), zastavi manje pješačke (*cohors*) ili konjaničke postrojbe (*ala*), što je vidljivo po zastavici na njegovu vrhu koja je izvorno bila izrađena od obojane tkanine i vjerojatno sadržavala naziv postrojbe. Kako bi, da je riječ o konjaničkoj postrojbi, lik nesumnjivo bio prikazan na konju, možemo sa sigurnošću zaključiti da je riječ o pješačkoj postrojbi. S natpisne građe znamo da su na području antičkog Epidaura tijekom ranog principata povremeno boravile dvije pješačke kohorte odnosno njihovi detašmani: šesta dobrovoljačka kohorta (*cohors VI voluntariorum*) i osma dobrovoljačka kohorta (*cohors VIII voluntariorum*). Prva je u Epidauru boravila za namjesništva P. Kornelija Dolabele, kojom je prilikom sudjelovala u izgradnji nekih infrastrukturnih objekata u gradu, a nesumnjivo i cesta koje su ga povezivale s unutrašnjošću.²⁹ Njezin boravak u ranom 1. st. po Kr. ima opravdanje u činjenici da je Epidaur, i gravitirajuće mu područje, bio izvan sustava unutrašnjeg dalmatinskog limesa na potezu Burnum – Bigeste. Osma dobrovoljačka kohorta je u Dalmaciji boravila kroz cijelo 1., 2. i dio 3. st. i jedina je od svih pomoćnih postrojbi bila u funkciji stalne vojne posade provincije, i za vrijeme i nakon odlaska legija.³⁰ Dva natpisa iz Epidaura kojima su potvrđeni njezini pripadnici, datiraju također iz 1. st. po Kr., ali jedan sigurno, a vjerojatno i drugi po tipu imenske formule idu u drugu polovicu 1. st.³¹ Iz perspektive navedenih činjenica jasno je da kao jedinica u kojoj je mogao služiti prikazani signifer, osma kohorta svakako dolazi prva u obzir.³² No nedostatak dokaza protiv takve tvrdnje ne može biti i argument u prilog njezinoj potkrijepi. Prikazani je pokojnik jednako mogao služiti i u nekoj drugoj vojnoj jedinici, stacioniranoj kako u provinciji tako i izvan nje. Ornamenti na stijegu u tom pitanju, na žalost, ne mogu biti od velike pomoći.

²⁵ Usp. K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1985, 41 i d., br. 42, tab. 45-47 (bista s Trajanovim portretom *decennalia* tipa iz Museo Capitolino).

²⁶ Usp. K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1985, 74 i d., br. 68, tab. 78, 80, 82; br. 69, tab. 79, 81-82 (biste M. Aurelija s 4. tipom portreta iz Palazzo Bracci i Museo Capitolino).

²⁷ Usp. M. C. BISHOP – J. C. N. COULSTON, 2006, 82-83, 106, 256, sl. 150 (sva četiri prikazana vojnika imaju po dva remena, od toga ih trojica nose prekriženih prednjih krajeva, na tzv. "kaubojški način", a jedan kao epidaurski signifer).

²⁸ D. E. E. KLEINER, 1992, 191 i d., sl. 159, 229 i d., sl. 194.

²⁹ O tome i problemu datacije: D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1963, 156 i d.

³⁰ Pregledno: G. ALFÖLDY, 1962, 270 i d., br. 18.

³¹ CIL 3 1742, 1743.

³² Tu pretpostavku temeljim na činjenici da su sva tri meni poznata prikaza stjegova – dva iz Burnuma i jedan iz Bigeste – vezana uz jedinice koje su boravile na tom području. Šira elaboracija spomenute problematike nepotrebno bi povećala opseg ovog inače prostorom ograničena rada.

II.

Druga je stela svojevremeno "otkrivena" u kuhinji Franjevačkog samostana u Cavtatu, licem uzidana u njezin pločnik.³³ Izvorno je stajala na nekoj od nekropola antičkoga Epidaura, a spomenuta joj je funkcija tek sekundarna ili možda čak tercijarna. Danas se čuva u prizemlju Zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu.

Izrađena je od bijeloga domaćeg vapnenca snažno patinirane površine. Sačuvana joj je visina 0,25 m, širina 0,41 m i debljina 0,10 m. Preostao je zapravo tek manji komad njezina gornjeg dijela, odlomljen pri vrhu natpisnog polja, ali joj je izvorni izgled, poradi karakteristične podjele polja i jednostavnoga unutarnjeg ustrojstva, moguće rekonstruirati bez i najmanje poteškoće. Nedostaju gotovo cijelo natpisno polje i zub za uglavljivanje u postolje koje je vjerojatno imala.

Sačuvani gornji dio stele četvrtasta je oblika, s manjim lomovima u uglovima četverokuta. Sredinu mu zauzima trokutni zabat uokviren širokim ravnim trakama. U središtu je zabata portret izrađen u isječku polufigure, pa zabatno polje zapravo ima funkciju slikovnog polja. Iz kateta zabata, sa strana portreta, izvijaju se dva obrnuto postavljena akantova lista. Izvan zabata su dva polukružna akroterija obrubljena uskim ravnim trakama, također "upisana" u četvrtasti završetak spomenika. Površinu im ispunjaju obrnuto postavljeni listovi akanta u donjem i četverolisne polupalmete u gornjem dijelu. Između njih i vrha zabata ostali su manji, visinom sniženi dijelovi ploče, koje ispunjaju po dva stilizirana listića.

Donji je dio stele zauzimao natpisno polje, barem dvostruko veće visine od zabatnog dijela. Ono je također bilo uokvireno širokim ravnim trakama, što je razvidno iz odnosa horizontalne stranice zabata na kojoj su uklesane sigle D M S, odvojene trokutastim interpunkcijama, i ostatka teksta u desnoj polovici prvoga retka. Čak se i nazire vrh desne okomite obrubne trake. Budući da je tekst natpisa u cijelosti izgubljen i da je sačuvano svega nekoliko slova koja bi mogla pripadati pokojničinu imenu, transkripcija se natpisa praktički svodi na posvetu manima:

D . M . S
[...]CARI
[-----]

D(is) M(anibus) s(acrum). / [...]cari/[---

Gubitak natpisa djelomice nadoknađuje vrsna izvedba portreta, za koji nema nikakve sumnje da prikazuje ženski lik.³⁴ Žena je prikazana u stavu palijate, s oba ogrnuta ramena, u trenutku dok desnom rukom podiže okrajak pale (*palla*), što je gesta koja vjerojatno navješćuje njegovo bacanje na lijevo rame. Ispod ogrtača žena nosi tuniku dugih rukava (*tunica manicata*) široka ravna ovratnika. Kraj desnoga rukava jasno se vidi zbog naprijed opisana položaja te ruke. Lijeva ženina ruka nije vidljiva, očito stoga što je zamišljena u spuštenu položaju.

Pokojnica je glava prikazana frontalno, ravno usmjerena pogleda. Fizionomija je neugledna, gotovo muških karakteristika, i očito je riječ o ženi visoke životne dobi. Fizionomijske su karakteristike portreta četvrtasta forma glave s naglašeno šiljastom bradom, mala usta s prema dolje zakošenim krajevima usana, dugačak nos s velikim korijenom, velik razmak između nosa i

³³ N. ŠTUK, 1908, 157 i d., tab. XXIV, sl. 4; G. NOVAK, 1966, 61, sl. 29; *ILJug* 1978, 638.

³⁴ G. NOVAK, 1966, 61, sl. 29 u legendi govori o liku pokojnika!

Sl. 2. Fragment stele s poprsjem starije žene.

Fig. 3. Fragment of a stele with the bust of an older woman.

gornje usne i vrlo velike uši. Velike i nepravilno razmještene oči (desno je oko manje, ali više) više su posljedica nešto lošijeg skulptorskog tretmana, dok je njihovo obrubljivanje velikim kapcima vjerojatno želja da se u malom formatu prikažu šarenice unutar bjeloočnica.

Pokojničina frizura formirana je od paralelnih nizova pramenova koji su sa strana središnjega razdjeljka iščešljani od čela prema potiljku, ostavljajući uši slobodnima. Sa svake strane razdjeljka naznačeno je između šest i sedam takvih nizova, koji su na vratu očito skupljeni, presavijeni i na koncu uhvaćeni u pletenicu ili punđu. Na takav zaključak upućuju dvije šire nakupine kose sa svake strane vrata, koje mogu nastati samo podizanjem kose natrag na potiljak ili tjeme. Kako pletenica nije izvučena visoko na tjeme, jer bi u tom slučaju odnaprijed bila vidljiva, može se raditi samo o dvije vrste frizura: najranijoj inačici frizure s presavijenom (posuvraćenom) pletenicom (*Scheitelzopffrisur*), tj. o kombinaciji *Melonenfrisur-Scheitelzopf*, ili jednoj od inačica komplicirane frizure s pletenicama zavijenima u gnijezdo (*Nestfrisur*); kod prve je pletenica izvučena na početak tjemena, a kod druge je od pletenica oblikovano gnijezdo položeno na vratu ili potiljku.

Obje vrste frizura u rimskoj se portretistici prvi put pojavljuju na portretima Plautile, mlade žene cara Karakale. Međutim, čini se da oni nisu bili direktan uzor frizuri na epidaurskom portretu. Plautiline kreacije sa *Scheitelzopffrisur* (2. tip) karakteristične su po kratkoj, dobro zategnutoj i na vratu visoko presavijenoj pletenici izvučenoj iz prve kriške, pa iza ušiju nisu vidljive karakteristične nakupine kose, već odvojci pramenova iz podignute pletenice.³⁵ Primjere

s *Nestfrisur* (4. tip) karakterizira dublje spuštanje kose na vratu i njezino presavijanje, ali su pramenovi gotovo ravni, što na našem primjeru opet nije slučaj.³⁶ Odlika je najvećeg broja Plautilinih portreta i to da se frizure iznad čela i ispred ušiju obogaćuju manjim uvojcima, koji vrhovima slobodno padaju prema naprijed, a kojih na epidaurskom portretu također nema.³⁷ Idući tragom ovih primjedbi, trezvenije se i s mnogo više sigurnosti može promišljati o pravom karakteru urezanih paralelnih linija na glavi žene, koje se spuštaju od razdjeljka na tjemenu do iznad uški. Čini se da one ipak ne sugeriraju horizontalno poredane kriške/rebra s pramenovima (*Melonensträhnen*), koje su toliko karakteristične za Plautilino doba, već na jednostavan grafički način vizualiziraju jednako usmjerene raskošne valovnice.

Očito je kako portret ipak sadrži modne elemente koji se javljaju već na portretima mlade carice, a koji se potpuno afirmiraju u kasnijem razdoblju. Tada na tragu Plautilinih frizura izrastaju savršenije forme *Nestfrisur* i *Scheitelzopffrisur* koje nose carice srednjeg i kasnoga severskog razdoblja. Prevladavajući je tip frizura s kosom podijeljenom na razdjeljak, u paralelnim valovnicama bačenom iza ušiju, spuštеноm duboko na vrat, ponovno podignutom prema glavi, krajevima uhvaćenima u pletenice, koje su na kraju savijene u punđu oblika gnijezda. Ovoj su se varijanti priklonile sve tri Elagabalove žene (Iulia Cornelia Paula, Iulia Aquilia Severa i Annia Faustina), majka Aleksandra Severa, Iulia Mamaea, i njegova supruga Orbiana.³⁸ Od svih njih jedino Iulia Mamaea i Orbiana nose frizure koje osim presavijena stražnjeg dijela s gnijezdom ili pletenicom uključuju umjetno izrađene paralelne valovnice poredane od čela prema potiljku.³⁹ Na Mamejinim je i Orbijaninim portretima njihova artificijelnost najizraženija, pa nema nikakve poteškoće da izradu male epidaurske stele stavimo upravo u razdoblje Aleksandra Severa, tj. u 20-e ili 30-e godine 3. st. Moguće je učiniti i jedan korak dalje, te upozoriti na značajne fizionomijske podudarnosti između Mamejina lica i lica prikazane žene: obje imaju široko i dugačko lice, široko postavljene oči, dug i neugledan nos, mala usta i karakterističan veliki razmak između nosa i gornje usnice.⁴⁰ Uz to, obje su prikazane strogog i koncentriranog izraza lica.

Iz činjenice da je u slikovnom polju prikazana polufigura starije žene, lako je izvući zaključak da je natpis uključivao njezino ime, podatke o dobi, zasigurno moralizirajuće epitete, te vjerojatno ime komemoratora, sve u svemu četiri do pet redaka teksta. Nekoliko preostalih slova prvoga retka nije moguće sigurno povezati niti s jednim od dijelova natpisa. Slova CARI jednako bi mogla pripadati imenu pokojnice, ali i epitetu *carissima* navedenom iza imena. Jedino što je

³⁵ Tip je poznat s numizmatičkih portreta i portreta u punoj plastici: K. WESSEL, 1947, 65 i d., sl. III na str. 67-68 (općenito); H. B. WIGGERS – M. WEGNER, 1971, 118 i d., tab. 28, e-f (novac), tab. 29, c-d (bista iz Sala dei Busti 300); K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1983, 30 i d., br. 32, tab. 40 (glava iz Kapitolijskog muzeja). Ovom tipu pripada frizura na glavi čuvene Salonitanke (Plautille?): N. CAMBI, 2000, 67 i d., tab. 140-141.

³⁶ Tip je poznat isključivo s novca: K. WESSEL, 1947, 63 i d., sl. II na str. 65-66 (općenito); H. B. WIGGERS – M. WEGNER, 1971, 116, tab. 28, g (o problemu atribucije).

³⁷ Taj je modni element prisutan na naprijed spomenutom portretu Salonitanke. Usp. bilj. 35.

³⁸ H. B. WIGGERS – M. WEGNER, 1971, 167 i d., tab. 42 (Iulia Cornelia Paula), tab. 43 (Iulia Aquilia Severa i

Annia Faustina); 200 i d., 218 i d., tab. 57 (Iulia Mamaea i Orbiana).

³⁹ Mamejini su portreti poznati u oko 25 primjeraka koji su stilski i oblikovno heterogeni. Listu replika donosi K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1983, 30 i d., br. 33, tab. 41-42. Orbijanini portreti nisu poznati u punoj plastici, već isključivo s novca. Usp. bilj. 38.

⁴⁰ Osobito su dobri primjeri: K. FITTSCHEN – P. ZANKER, 1983, 30 i d., br. 33, tab. 41-42 (bista iz Kapitolijskog muzeja), br. 35, tab. 44 (glava iz istog muzeja); H. B. WIGGERS – M. WEGNER, 1971, tab. 62 (glava iz Museo Torlonia); M. BERGMANN, 1977, 29-30, tab. 7,1 (glava iz Kunsthistorisches muzeja u Beču). Opisane fizionomije lica iskazuju gotovo svi Mamejini portreti osim biste iz Louvrea, čija je identifikacija upitna, i glave iz British Museuma koja je ovalne forme i punačkoga lica: S. WOOD, 1986, 59, fig. 24.

sigurno jest da je natpis sa svih triju strana bio uokviren ravnim trakama, širine identične visini horizontalne stranice zabata. Donji dio stele završavao je najvjerojatnije zubom za uglavljivanje u bazu. To je najčešći i najjednostavniji način učvršćivanja spomenika na nekropoli, prisutan i na mnogo manjim spomenicima od ove epidaurske stele.

* * *

Dvije epidaurske stele pripadaju već otprije poznatim i na temelju ikonografsko-strukturalnih karakteristika jasno izdvojenim skupinama nadgrobnih stela provincije Dalmacije: prva brojčano maloj i strukturalno heterogenoj skupini stela s cijelom ljudskom figurom, uglavnom figurama vojnika,⁴¹ i druga mnogo brojniji skupini stela s portretom veličine poprsja u zabatnom polju.⁴²

Ovdje provedena analiza osnažuje Hofmannovo i Cambijevo razmišljanje kako stelu s likom signifera valja datirati na sam početak pojave "stela s čitavom ljudskom figurom", kako ih je pojmovno definirao Cambi,⁴³ odnosno stela tzv. "grčke" grupe ili "grčkog" tipa, kako ih je nazvao Hofmann, vidjevši bezrazložno u njihovim statuarnim prikazima vojničkih figura grčki utjecaj.⁴⁴ Nema sumnje da je stela epidaurskog signifera u ovom trenutku najstariji poznati nam takav primjerak, izuzmemo li iz razmatranja stelu Ser. Enija Fuska iz Muća koja joj vremenski neznatno prethodi i prikazivanjem figura u produženom polufiguralnom isječku zapravo navješćuje pojavu cijele skupine.

Stela s portretom žene unutar trokutnoga zabatnog polja pripada pak uobičajenom repertoaru nadgrobne plastike svakoga većega grada na istočnom Jadranu i u osnovi je paralelna tipološka varijanta osnovnoj varijanti takva tipa stele s natpisom kao jedinom dekoracijom (obje su varijante uglavnom zastupljene kao "profilirane zabatne stele", dok su kao "arhitektonske stele" rijetke). U usporedbi sa salonitanskim ili naronitanskim primjercima za epidaurski se čak može ustvrditi da je iznadprosječne ili neuobičajeno visoke kvalitete izradbe. Njegova pojava posredan je dokaz kulturnih zbivanja u gradu tijekom kasnoga 2. i 3. st. po Kr., koja se očito nisu mnogo razlikovala od onih u Saloni ili Epidauru bližoj Naroni. Na žalost, za temeljitija razmatranja takve vrste još uvijek raspoložemo s premalo podataka.

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M., 1954. - Raznesene antičke umjetnine, *Mogućnosti*, 4, 1954, Split, 242-250.
ALFÖLDY, G., 1962. - Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 14, Budapest.
BERGMANN, M., 1977. - *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn.
BISHOP, M. C. – COULSTON, J. C. N., 2006. - *Roman Military Equipment From the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxbow Books.
BOSCHUNG, D., 1987. - *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Acta Bernensia, Band X, Bern.

⁴¹ H. HOFMANN, 1905, 68 i d.; N. CAMBI, 1988, 93 i d.

⁴² Usp. najbrojniju skupinu salonitanskih primjeraka: S. RINALDI TUFI, 1971, 125 i d., br. 24 i d., tab VIII i d.

⁴³ O terminološkim pitanjima usp. N. CAMBI, 1988, 104 i d.

⁴⁴ H. HOFMANN, 1905, 72 i d.

- CAMBI, N., 1988. - Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *RFFZd*, 27(14)/1987-88, 93-114.
- CAMBI, N., 1990. - Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III) – fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu, *Kulturna baština*, 20, 57-69.
- CAMBI, N., 2000. - *Imago animi – antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- CASSAS, L. F., 1802. - *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris (hr. prijevod: Lj. Krmpotić [ur.], Slikovito i povijesno putovanje po Istri i Dalmaciji, u: *Spon, Adam, Cassas i Lavalée u Hrvatskoj*, Hannover – Čakovec 1997).
- DOMASZEWSKI, A., 1885. - Die Fahnen im römischen Heere, *Abhandlungen des Archäologisch-Epigraphischen Seminars der Universität Wien*, V, Wien, 1-80 (separat?).
- EVANS, A., 1883. - *Antiquarian Researches in Illyricum*, The Arcaeologia XVII, Westminster.
- FITTSCHEN, K. - ZANKER, P., 1983. - *Katalog der römischen Porträts in den Capitulinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Band III, Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse, Mainz am Rhein.
- FITTSCHEN, K. - ZANKER, P., 1985. - *Katalog der römischen Porträts in den Capitulinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Band I, Kaiser- und Prinzenbildnisse, Mainz am Rhein.
- HOFMANN, H., 1905. - *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien.
- ILJug, 1978. – A. et J. ŠAŠEL, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana.
- KLEINER, D. E. E., 1992. - *Roman sculpture*, New Heaven – London.
- KOLB, F., 1973. - Römische Mäntel – paenula, lacerna, *μανδύη*, *RM*, 80/1, 69-162.
- MANSUELLI, G. A., 1956. - Genesi e caratteri della stele funeraria Padana, *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III, Milano – Varese, 365-384.
- MANSUELLI, G. A., 1963. - Les monuments commémoratifs romains de la vallée du Po, *Monuments Piot*, 53, 19-93.
- MARŠIĆ, D., 2008. - Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Opuscula Archaeologica* 31 (u tisku).
- NOVAK, G., 1966. - Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma), *Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, 3-84 (= NOVAK, G., 1972. – Povijest Dubrovnika I, Zagreb, 7-57).
- PFLUG, H., 1989. - *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, D., 1963. - Cohors VI voluntariorum, *VAHD* 61/1959, Split, 156-158.
- ROSADA, G., 2002. - Le stele funerarie a pseudoedicola (pseudoachitettoniche) in area padano-adriatica. Ancora sul problema della trasmissione del tipo, *Histria Antiqua* 8, 347-358.
- SCHNEIDER, R., 1885. - Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens, 31-84 (u: HIRSCHFELD, O. – SCHNEIDER, R., Bericht über eine Reise in Dalmatien), *AEM*, 9, 31-84.
- ŠTUK, N., 1908. - Iskopine u Epidaurumu (Cavtat, Ragusavecchia), *BASD*, 31, 156-160.
- TUFI, S. R., 1971. - Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, 87-166.
- WEGNER, M., 1956. - *Hadrian. Plotina, Marciana, Matidia, Sabina*, Das römische Herrscherbild, II/3, Berlin.

- WESSEL, K., 1947. - Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen zeit, AA, 61-62/1946-47, 62-76.
- WIGGERS, H. B. – WEGNER, M., 1971. - *Caracalla, Geta, Plautilla. Macrinus bis Balbinus*, Das römische Herrscherbild, III/1, Berlin.
- WOOD, S., 1986. - *Roman Portrait Sculpture 217-260 A.D. The Transformation of an Artistic Tradition*, Leiden.

TWO PORTRAIT STELAE FROM ROMAN EPIDAUROM

SUMMARY

This article discusses the fragments of two funerary stelae with portraits of the deceased, originally from Roman Epidaurum (Cavtat). One fragment (I), today in the Kunsthistorisches Museum in Vienna, depicts the figure of a Roman signifer (standard bearer) at life size and in full battle dress (Fig. 1). He is clothed in a tunic and paenula (*tunica, paenula*), with two belts around his waist (*baltei*), and with *caligae* on his feet. The *paenula* is draped like a *sagum* or *paludamentum* to enable depiction of the weapons hung from the belts – a sword on the left (*gladius*) and a dagger on the right (*pugio*). On his head was a helmet made from an animal scalp. Held in his left hand is a small ellipsoid shield (*scutum*) with one pointed end leant against the left flank. His right hand cannot be seen as it holds the *signum*. The standard has a sharpened lower end, and it is decorated with elongated rectangular platelets with rounded edges, a medallion in the form of a wreath or a phalera with a male bust, a wreath (*corona*), and a standard (*vexillum*). The architrave and tympanum were removed during the secondary reworking of the monument. The tympanum would definitely have been triangular, formed fully or inscribed in the rectangular terminal of the monument. The inscription would likely have been in the missing lower section. On the basis of the analysis of the portrait of the deceased, the segment of the bust that is displayed in the medallion, and the fashion of wearing two belts, the author dates the stele to the very end of the 1st century or the beginning of the 2nd century, i.e. most probably in the period of Trajan, and possibly in the first years of the reign of Hadrian.

The second stele is displayed in the Baltazar Bogišić Collection in Cavtat (II). All that is left is in fact just a small piece of its upper section, broken off at the top of the inscription field, but its original appearance can easily be reconstructed (Fig. 2). The bust of an older woman is depicted in the tympanum. Other than a dedication to the Manes, the inscription is not preserved. On the basis of an analysis of the hairstyle the workmanship of the stele is dated to the third or fourth decade of the 3rd century BC.

KEY WORDS: *stelae, portraits, signifer, pallium*